

Date: 29th September-2026

**O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIDA VAQT SEMASINING O‘Z VA KO‘CHMA
MA’NODA IFODALANISHI**

Zarifa Xo‘jamova

SamDU III kurs talabasi

Ilmiy rahbar: Zarifa Xusanova Narzullayevna

SamDU dotsenti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek xalq maqollarida vaqt semasining o‘z va ko‘chma ma’nolarda ifodalanish xususiyatlari lingvistik, paremiologik hamda lingvokognitiv yondashuvlar asosida tadqiq etiladi. O‘zbek paremiologiyasi taraqqiyotining asosiy bosqichlari, maqollarni ilmiy o‘rganish tarixining shakllanishi hamda zamonaviy antropotsentrik tilshunoslikdagi o‘rni yoritiladi. Xalq maqollarida temporal birliklarning denotativ va konnotativ ma’nolari, ularning metaforik hamda metonimik ko‘chish mexanizmlari tahlil qilinadi. Vaqt semasining xalq tafakkurida shakllangan konseptual modeli, uning milliy mentalitet, qadriyatlar tizimi va hayotiy tajriba bilan uzviy bog‘liqligi maqollar misolida ochib beriladi. Tadqiqot davomida maqollarda vaqtning faqat grammatik yoki leksik hodisa emas, balki xalqning olam haqidagi konseptual tasavvurlarini mujassamlashtiruvchi madaniy-belgili birlik sifatida namoyon bo‘lishi ilmiy asoslanadi. Shuningdek, vaqt konseptining pragmatik, aksiologik va kognitiv xususiyatlari tahlil qilinib, ularning paremiologik tizimdagi o‘rni izohlanadi. Tadqiqot natijalari o‘zbek tilining paremiologik fondini semantik jihatdan tavsiflash, maqollarni lingvokulturologik va kognitiv nuqtayi nazardan o‘rganish hamda temporal semantika masalalarini yanada chuqurroq tadqiq etishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Paremiologiya, maqol, matal, frazeologiya, lingvokulturologiya, struktur tilshunoslik, antropotsentrizm, temporal semantika, vaqt semasi, denotativ ma’no, metafora, metonimiya, o‘zbek xalq maqollari, lingvokulturologiya.

KIRISH.

Til inson tafakkurining mahsuli sifatida jamiyatning tarixiy taraqqiyoti, madaniy tajribasi va milliy dunyoqarashini o‘zida aks ettiruvchi murakkab semiotik tizim hisoblanadi. Mazkur tizim tarkibida xalqning ko‘p asrlik hayotiy kuzatuvlari, ijtimoiy tajribasi hamda axloqiy-me’yoriy qarashlarini ifodalovchi paremiologik birliklar alohida o‘rin tutadi. Maqollar xalq tafakkurining eng ixcham, ammo mazmunan nihoyatda serqirra namunalari bo‘lib, ularda jamiyatning tarixiy xotirasi, dunyoni idrok etish usuli hamda milliy qadriyatlari mujassamlashgan. Shu sababli zamonaviy tilshunoslikda maqollar nafaqat folklor materiali, balki til, tafakkur va madaniyatning kesishgan nuqtasida joylashgan murakkab lingvistik hodisa sifatida baholanmoqda. [1, 2, 4]

Tilshunoslikda maqollar tizimini o‘rganuvchi soha **paremiologiya** deb ataladi. O‘zbek tilshunosligida maqollarning tadqiq etilishi o‘ziga xos uzoq va murakkab evolyutsion yo‘lni

Date: 29th September-2026

bosib o'tgan bo'lib, u dastlabki leksikografik qaydlardan zamonaviy antropotsentrik lingvistik yo'nalishlargacha bo'lgan bosqichlarni qamrab oladi. [4, 5, 6, 7]

So'nggi yillarda antropotsentrik paradigma rivojlanishi natijasida til birliklarini inson omili bilan bog'liq holda tadqiq etish ustuvor yo'nalishlardan biriga aylandi. Ushbu yondashuvga ko'ra, til birliklari faqat nominativ vazifani emas, balki insonning dunyo haqidagi bilimlari, tajribasi, baholash mezonlari va madaniy qadriyatlarini ham ifodalaydi. Shu jihatdan qaralganda, maqollar xalqning konseptual olamini ifodalovchi muhim kognitiv birliklar sifatida e'tirof etiladi. Ayniqsa, vaqt konsepti inson tafakkurining universal kategoriyalaridan biri bo'lib, u har bir xalqning tarixiy rivojlanishi, mehnat faoliyati, turmush tarzi va ma'naviy qadriyatlari bilan chambarchas bog'liq holda shakllanadi. [5, 6, 7]

O'zbek paremiyalarining lisoniy manzarada aks etishi va ilk bor ilmiy qayd etilishi XI asrga – Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit-turk” asariga borib taqaladi. [8] Keyingi davrlarda H. Berdiyev, R. Rasulov, Sh. Rahmatullayev, B. Jo'rayeva, S. Ibrohimov, M. Karimov, H. Zarifov singari olimlarning ilmiy ishlari mazkur yo'nalishning rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shdi. Zamonaviy tadqiqotlarda esa maqollar lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, pragmatik hamda konseptologiya nuqtayi nazaridan tahlil qilinmoqda. Bu esa vaqt semasining o'z va ko'chma ma'nolarini yangi metodologik asoslarda o'rganish zaruratini yuzaga keltirmoqda. [1, 2, 3, 4, 5]

Mazkur maqolaning maqsadi – o'zbek xalq maqollarida vaqt semasining o'z va ko'chma ma'noda ifodalanish usullarini lingvosemantik, lingvokognitiv va lingvokulturologik jihatdan tahlil qilishdan iborat bo'lib, o'z oldiga quyidagi vazifalarni qo'yadi: o'zbek paremiologiyasining shakllanish bosqichlarini tavsiflash; maqollarda temporal birliklarning denotativ ma'nolarini aniqlash; metaforik va metonimik ko'chish mexanizmlarini tahlil qilish; vaqt konseptining lingvokognitiv va madaniy xususiyatlarini ochib berish; o'zbek xalq maqollarining temporal semantik tizimidagi o'rnini ilmiy jihatdan asoslash.

MUHOKAMA

O'zbek tilshunosligida paremiologik birliklarni ilmiy jihatdan tadqiq etish uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Maqollar, matallar va boshqa hikmatli iboralar dastlab xalq og'zaki ijodining tarkibiy qismi sifatida to'planib, keyinchalik tilshunoslik, folklorshunoslik, adabiyotshunoslik hamda madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq etila boshlandi. Bugungi kunda esa paremiologiya mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllanib, maqollarning semantik, strukturaviy, pragmatik, lingvokulturologik va kognitiv xususiyatlarini o'rganishga xizmat qilmoqda. [1, 2, 4]

Paremiologiya (yunoncha “*paroimia*” – hikmatli so'z, maqol va “*logos*” – ta'limot) xalq donishmandligi mahsuli bo'lgan turg'un birliklarni o'rganuvchi tilshunoslik sohasidir. Ushbu fan maqollarni faqat folklor namunasi sifatida emas, balki milliy tafakkur, madaniy xotira va konseptual bilimlarni mujassamlashtirgan til birligi sifatida talqin qiladi. Shu sababli zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda maqollar semantik tizim, konseptlar nazariyasi,

Date: 29th September-2026

lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslik bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganilmoqda. [5, 6, 7]

O‘zbek paremiologiyasining dastlabki ilmiy manbasi Mahmud Koshg‘ariyning XI asrda yaratilgan “Devonu lug‘otit-turk” asari hisoblanadi. Ushbu nodir manbada ikki yuzdan ortiq turkiy maqollar keltirilgan bo‘lib, ular nafaqat leksik birlik sifatida, balki turkiy xalqlarning turmush tarzi, urf-odatlar, mehnat faoliyati va dunyoqarashini ifodalovchi madaniy birliklar sifatida ham qimmatli hisoblanadi. Koshg‘ariy maqollarni muayyan so‘zlarning ma‘nosini izohlash vositasi sifatidagina emas, balki xalq tilining jonli namunasi sifatida ham keltiradi. Mazkur yondashuv keyinchalik paremiologik tadqiqotlarning metodologik asoslaridan biriga aylandi. [1]

Keyingi asrlarda Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnaki, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur singari mutafakkirlar o‘z asarlarida maqollardan badiiy-estetik vosita sifatida keng foydalandilar. Ularning ijodida maqollar nutqning ta’sirchanligini kuchaytirish, axloqiy g‘oyalarni ifodalash hamda xalq donishmandligini badiiy matnga olib kirish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu esa maqollarning adabiy til taraqqiyotidagi o‘rnini yanada mustahkamlagan. [1, 4]

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab o‘zbek tilshunosligida paremiologiyani mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida tadqiq etishga alohida e’tibor qaratildi. Ayniqsa, H. Berdiyev va R. Rasulov tomonidan yaratilgan “O‘zbek tilining paremiologik lug‘ati” maqollarni tizimli ravishda o‘rganishda muhim bosqich bo‘ldi. Mazkur lug‘atda minglab maqollar jamlanib, ularning semantik variantlari, qo‘llanish doirasi hamda ayrim uslubiy xususiyatlari tavsiflandi. Natijada o‘zbek paremiologiyasining ilmiy bazasi yanada boyidi. [2]

Sh. Rahmatullayevning ilmiy ishlari esa maqollarni frazeologik birliklar bilan qiyosiy o‘rganish, ularning sintaktik va semantik xususiyatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etdi. Olim maqol va frazeologizmlar o‘rtasidagi umumiy hamda farqli jihatlarni ilmiy asoslab, paremiologik birliklarning til tizimidagi o‘rnini belgilashga xizmat qiluvchi nazariy qarashlarni ilgari surdi. [3]

XXI asr boshlaridan boshlab antropotsentrik tilshunoslikning rivojlanishi natijasida maqollarni inson omili bilan bog‘liq holda o‘rganish tendensiyasi kuchaydi. Endilikda maqollar faqat grammatik yoki leksik birlik emas, balki milliy mentalitet, konseptual tafakkur, madaniy kod va qadriyatlar tizimini aks ettiruvchi til hodisasi sifatida talqin qilinmoqda. Bu esa lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslikning paremiologiya bilan integratsiyasini kuchaytirdi. [5, 6]

Zamonaviy tadqiqotlarda vaqt, mehnat, oila, vatan, ezgulik, sabr, baxt, umr kabi konseptlarning maqollarda ifodalanishi alohida ilmiy yo‘nalish sifatida rivojlanmoqda. Ayniqsa, vaqt konsepti universal xarakterga ega bo‘lib, barcha xalqlar madaniyatida muhim konseptlardan biri hisoblanadi.

Kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan qaralganda, “vaqt” konsepti inson ongida oddiy grammatik kategoriya emas, balki murakkab konseptual model sifatida shakllanadi. Inson vaqtni bevosita ko‘ra yoki ushlay olmagani sababli uni boshqa tushunchalar orqali

Date: 29th September-2026

anglaydi. Natijada maqollarda vaqt ko‘pincha yo‘l, suv, oltin, umr, hosil, boylik, mehnat, fasl, kun kabi konkret obrazlar yordamida ifodalanadi. Bunday hodisa konseptual metafora nazariyasining asosiy tamoyillaridan biri sifatida izohlanadi. [5, 6]

Lingvokulturologik nuqtayi nazardan vaqt semasi milliy madaniyat bilan chambarchas bog‘liq. O‘zbek xalqining dehqonchilik madaniyati, fasllarning almashinuvi, hosil yig‘im-terimi, oilaviy urf-odatlar va diniy qarashlari vaqtning maqollardagi semantik mazmunini shakllantirgan. Shu bois “bahor”, “kuz”, “ertalab”, “kech”, “bir kun”, “bir yil”, “umr” kabi birliklar nafaqat vaqtni bildiradi, balki mehnat, sabr, mas’uliyat va hayotiy tajriba haqidagi milliy qarashlarni ham ifodalaydi. [4, 5, 6]

Shunday qilib, o‘zbek paremiologiyasining shakllanish tarixi shuni ko‘rsatadiki, maqollarni o‘rganish oddiy folklor materiallarini yig‘ish bosqichidan boshlab bugungi kunda semantik, lingvokognitiv va lingvokulturologik tadqiqotlar darajasigacha rivojlandi. Mazkur ilmiy taraqqiyot vaqt semasining o‘z va ko‘chma ma’nolarini yanada chuqurroq tahlil qilish uchun mustahkam nazariy asos yaratadi. [1, 2, 3, 5, 6, 7]

O‘zbek xalq maqollarida vaqt semasi, avvalo, o‘zining denotativ (to‘g‘ri) ma’nosida namoyon bo‘ladi. Bunday holatda vaqt muayyan vaqt oralig‘i, fasl, sutka qismlari yoki inson hayotining aniq bosqichlarini ifodalovchi leksik birliklar orqali ifodalanadi. Denotativ ma’no til birligining obyektiv voqelikdagi predmet yoki hodisani bevosita nomlash xususiyatini anglatadi. Shu sababli maqollarda vaqtning to‘g‘ri ma’noda qo‘llanishi voqea-hodisalarning sodir bo‘lish ketma-ketligini, tabiat qonuniyatlarini, mehnat jarayonlarini va inson hayotining muayyan davrlarini ifodalashga xizmat qiladi. [3, 5, 6]

Tilshunoslikda temporal semantika voqelikning zamon bilan bog‘liq belgilarini ifodalovchi semantik maydon sifatida talqin qilinadi. Mazkur maydon tarkibiga kun, tun, oy, yil, bahor, yoz, kuz, qish, erta, kech, bugun, kabi birliklar kiradi. O‘zbek xalq maqollarida ushbu birliklar ko‘pincha o‘zining lug‘aviy ma’nosini saqlagan holda qo‘llanib, xalqning hayotiy kuzatuvlari va tajribalarini umumlashtiradi. [4, 5]

Aniq xronologik birliklar orqali ifodalanishi. Maqollarda vaqt ba’zan kun, oy, yil yoki ma’lum muddatni bildiruvchi birliklar vositasida ifodalanadi. Bunday hollarda vaqt semasi hech qanday ko‘chma ma’noga ega bo‘lmay, voqelikdagi real vaqtni bildiradi. Masalan, *“Chilla kirsar – qirq kun sovuq, qirq kun issiq”*.

Mazkur maqolda “qirq kun” birikmasi qish va yozning muayyan davomiyligini bildiruvchi real vaqt o‘lchovi sifatida qo‘llangan. Bu yerda “qirq” soni xalq taqvimida shartli vaqt mezonini bo‘lsa-da, maqolda u temporal birlik sifatida denotativ ma’noda ishlatilgan. [1, 4]

“Bozordan qolgan bir kun qolar, ekishdan qolgan bir yil qolar”. Ushbu maqolda “bir kun” va “bir yil” birliklari haqiqiy vaqt miqdorini bildiradi. Maqol mehnatning mavsumiy xususiyatini ta’kidlab, dehqonchilik ishlarida vaqtning o‘zida bajarilgan harakatgina samarali natija berishini ifodalaydi. Temporal birliklarning to‘g‘ri ma’noda qo‘llanishi maqolning mantiqiy asosini tashkil etadi. [2, 4]

Date: 29th September-2026

“Bir yil tut ekkan yuz yil gavhar teradi”. Mazkur maqolda “bir yil” va “yuz yil” vaqt birliklari real muddatni bildiradi. Sonlar ma’lum darajada umumlashtirish vazifasini bajarsada, asosiy semantik yuk vaqt davomiyligini ifodalashga qaratilgan. [4]

Fasl nomlari orqali vaqtning ifodalanishi. Fasl nomlari o‘zbek xalq maqollarida temporal semantikaning eng faol qatlamlaridan biridir. Bahor, yoz, kuz va qish tabiatning davriy almashinuvini bildirishi bilan birga xalqning mehnat faoliyatini ham belgilaydi. Masalan, *“Bahorning bir kuni yilga tatir”*. Maqolda “bahor” fasli lug‘aviy ma’noda qo‘llanib, dehqonchilik ishlarining eng muhim davrini anglatadi. Bahorning har bir kuni hosildorlik nuqtayi nazaridan katta ahamiyatga ega ekanligi xalq tajribasi asosida umumlashtirilgan. [1, 4]

“Kuzgi mehnat – qishki rohat”. Bu maqolda “kuz” va “qish” fasllari real vaqt davri sifatida qo‘llangan. Mazmuni shundan iboratki, kuzda qilingan mehnat qishda farovon hayot kechirishga imkon yaratadi. [4]

“Yozning bir kuni qishning bir oyiga teng”. Mazkur maqolda yoz va qish fasllari to‘g‘ri ma’noda qo‘llanib, mehnat unumdorligi va vaqtning iqtisodiy qiymati ifodalangan. [4, 5]

Sutka qismlari orqali ifodalanishi. Temporal semantikaning muhim ko‘rinishlaridan biri sutka qismlarini bildiruvchi birliklar vositasida yuzaga keladi. Masalan, *“Kechning yazinasidan ertaning nasibasi yaxshi”*. Bu maqolda “kech” va “erta” sutkaning ikki qismi sifatida ishlatilgan. Temporal birliklar voqealarning tabiiy almashinuvini ifodalab, insonni umidsizlikka tushmaslikka undaydi. [2, 4]

“Erta turganning rizqi ortar”. Mazkur maqolda “erta” so‘zi tong vaqtini bildiruvchi temporal birlik sifatida qo‘llanadi. Bu yerda vaqtning o‘zi emas, balki ertalabki mehnatning samaradorligi ta’kidlangan bo‘lsa-da, “erta” o‘z lug‘aviy ma’nosini saqlab qolgan. [4]

Inson umrining bosqichlari orqali ifodalanishi. O‘zbek xalq maqollarida vaqt ba’zan inson hayotining biologik davrlari orqali ham ifodalanadi. Yosh, qarilik, umr kabi birliklar vaqtning tabiiy oqimini anglatadi. Masalan, *“Yoshlikda o‘rgangan ilm – toshga o‘yilgan naqsh”*. Bu maqolda “yoshlik” inson umrining muayyan bosqichi sifatida qo‘llanadi. Temporal ma’no biologik rivojlanish davriga asoslangan. [4, 6]

Vaqtning o‘z ma’noda qo‘llanishi xalq tafakkurida obyektiv voqelikni aks ettirish vazifasini bajaradi. Bunda vaqt hodisalarning ketma-ketligini, mehnat jarayonining uzluksizligini, tabiat qonuniyatlarini hamda inson umrining bosqichlarini belgilovchi mezon sifatida namoyon bo‘ladi. Denotativ temporal birliklar xalqning ko‘p asrlik kuzatuvlari natijasida shakllangan empirik bilimlarni saqlab qoladi va avloddan-avlodga uzatadi. Shu jihatdan ular nafaqat til hodisasi, balki madaniy xotira va milliy tajribaning ifodachisi hisoblanadi. [5, 6, 7]

Shuningdek, vaqtning to‘g‘ri ma’noda ifodalanishi keyinchalik yuzaga keladigan metaforik va metonimik ma’nolar uchun semantik asos vazifasini bajaradi. Chunki ko‘chma ma’nolar aynan real vaqt tushunchasidan kelib chiqib shakllanadi. Shu sababli temporal semantikaning denotativ qatlami maqollar tizimida markaziy o‘rin egallaydi va vaqt konseptining keyingi semantik rivojlanish bosqichlarini belgilaydi. [3, 5, 6]

Date: 29th September-2026

Vaqt inson tafakkurida bevosita sezgi organlari orqali idrok etilmaydigan mavhum kategoriya hisoblanadi. Shu sababli inson uni anglash va ifodalash jarayonida boshqa, aniqroq tushunchalar yordamiga murojaat qiladi. Kognitiv tilshunoslikda bu hodisa konseptual metafora va konseptual metonimiya nazariyalari orqali izohlanadi. O‘zbek xalq maqollarida ham vaqt ko‘pincha o‘zining bevosita temporal ma’nosidan tashqari ko‘chma ma’nolarda qo‘llanib, xalqning dunyoqarashi, hayotiy tajribasi va qadriyatlar tizimini aks ettiradi. Bunday hollarda vaqt endi oddiy vaqt o‘lchovi emas, balki inson hayoti, mehnati, boyligi, imkoniyati, sabri va taqdirini ifodalovchi konseptual birlikka aylanadi. [3, 5, 6]

Tilshunoslikda ko‘chma ma’no til birliklarining semantik taraqqiyot mahsuli bo‘lib, u o‘xshashlik (metafora), yaqinlik (metonimiya), vazifadoshlik yoki funksional aloqadorlik asosida yuzaga keladi. Paremiologik birliklarda esa metaforik va metonimik ma’nolar xalqning ko‘p asrlik kuzatuvlari hamda hayotiy tajribasi asosida shakllanganligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, vaqt konsepti maqollarda ko‘pincha moddiy boylik, mehnat natijasi, umr, yo‘l, suv, oltin, sabr va imkoniyat kabi tushunchalar bilan uyg‘unlashadi. Natijada temporal semantika xalq tafakkurining konseptual modeliga aylanadi. [5, 6, 7]

Metafora – bir predmet yoki hodisaning belgilarini ikkinchi predmet yoki hodisaga o‘xshashlik asosida ko‘chirish hodisasidir. Maqollarda vaqtning metaforik talqini uning mavhumligini kamaytirib, mazmunini xalq uchun yanada tushunarli va ta’sirchan qiladi. [5]

Vaqt – qimmatli boylik. O‘zbek xalq maqollarida vaqt ko‘pincha iqtisodiy qiymatga ega bo‘lgan boylik sifatida talqin qilinadi. Bu model inson umrining qaytarib bo‘lmaydigan qimmat ekanligini ifodalaydi. Masalan, *“Vaqtning bor — naqdning bor”*. Mazkur maqolda vaqt pul bilan qiyoslanmoqda. Pul qanday iqtisodiy imkoniyat bersa, vaqt ham insonning barcha imkoniyatlarini belgilovchi asosiy resurs sifatida talqin qilinadi. Bu yerda “naqd” leksemasi metaforik ma’noda qo‘llanib, vaqtning qiymatini kuchaytiradi. [5, 6]

“Yo‘qotilgan vaqt topilar, yo‘qotilgan umr topilmas”. Maqolda vaqt va umr o‘zaro bog‘langan bo‘lsa-da, asosiy g‘oya vaqtning bebaho ne‘mat ekanligini ko‘rsatishga qaratilgan. Muallif xalq tafakkuridagi eng muhim aksiologik qarashni ifodalaydi: vaqtning yo‘qotish inson hayotining bir qismini yo‘qotish bilan barobar. [6]

Shu kabi maqollar vaqtning iqtisodiy emas, balki ma’naviy qiymatini ham ifodalaydi. Demak, vaqt inson uchun puldan ham qimmat tushuncha sifatida konseptuallashtiriladi.

Vaqt – harakat qiluvchi kuch. Ko‘plab maqollarda vaqt jonlantirilgan obraz sifatida tasvirlanadi. Bunday holatda vaqt harakat qiluvchi, o‘zgartiruvchi yoki yemiruvchi kuch vazifasini bajaradi. Masalan, *“O‘tgan umr – otilgan o‘q”*. Mazkur maqolda vaqt o‘q obraziga qiyoslangan. O‘q qanday ortga qaytmasa, o‘tgan vaqt ham qaytmaydi. Ushbu metafora vaqtning ortga qaytmasligi haqidagi universal konseptni ifodalaydi. [5]

“Vaqt tog‘ni yemirar, suv toshni kemirar”. Bu maqolda vaqt tabiatdagi eng qudratli kuchlardan biri sifatida tasvirlangan. Tog‘ning yemirilishi uzoq davom etadigan tabiiy jarayon bo‘lsa, vaqt ham barcha narsani asta-sekin o‘zgartiruvchi kuch sifatida personifikatsiya qilingan. [6]

Mazkur metaforalar xalq tafakkurida vaqtning faolligini va uzluksiz harakatini ifodalashga xizmat qiladi. Bu maqollarda vaqt bilim va tajriba manbai sifatida tasvirlanadi.

Date: 29th September-2026

Hayot davomida orttirilgan tajriba inson kamolotining asosiy omili sifatida baholanadi. [6, 7] Mazkur modellar xalqning vaqt haqidagi tasavvurlarini tizimli ravishda namoyon etadi. Ularning barchasi insonning kundalik tajribasi bilan bog'liq bo'lib, vaqtni sezilarli va anglanadigan tushunchaga aylantiradi. Shu jihatdan metaforik ko'chishlar temporal semantikaning eng muhim ifoda vositalaridan biri hisoblanadi. [5, 6, 7]

Tilshunoslikda **metonimiya** bir predmet yoki hodisaning nomini ular o'rtasidagi mantiqiy, makoniy, zamoniy yoki sabab-oqibat munosabatlari asosida boshqa predmet yoki hodisaga ko'chirish hodisasi sifatida talqin qilinadi. Metaforada o'xshashlik asosiy omil bo'lsa, metonimiyada hodisalar o'rtasidagi bevosita aloqadorlik muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois o'zbek xalq maqollarida vaqt semasi ko'pincha vaqtni bevosita nomlamasdan, u bilan bog'liq bo'lgan voqea, mehnat, umr, yosh yoki fasllar orqali ifodalanadi. Bunday holatlar vaqtning metonimik ifodalanishiga misol bo'la oladi. [3, 5, 6]

O'zbek xalqining hayot tarzi, dehqonchilik madaniyati, mehnat faoliyati va ijtimoiy munosabatlari vaqtning metonimik mazmunini shakllantirgan asosiy omillardan hisoblanadi. Xalq tafakkurida vaqt ko'pincha mehnat natijasi, umr davomiyligi, insonning tajribasi yoki fasllarning almashinuvi bilan bog'langan holda idrok etiladi. Natijada maqollarda vaqtning o'zi emas, balki u bilan uzviy aloqador bo'lgan tushunchalar orqali temporal semantika yuzaga chiqadi. [4, 6]

Mehnat orqali vaqtning ifodalanishi. O'zbek xalq maqollarida mehnat va vaqt bir-biridan ajralmas tushunchalar sifatida talqin qilinadi. Ko'pgina maqollarda vaqt bevosita tilga olinmasa ham, mehnatning o'z vaqtida bajarilishi yoki kechikishi orqali vaqt semasi ifodalanadi. Masalan, "*Bugungi ishni ertaga qo'yma*". Mazkur maqolda "bugun" va "ertaga" birliklari nafaqat sutkaning ikki qismini bildiradi, balki ishni o'z vaqtida bajarish zaruratini ham ifodalaydi. Asosiy mazmun mehnat intizomi va vaqtni qadrlash g'oyasiga qaratilgan. Bu yerda vaqt mehnat faoliyati orqali metonimik tarzda ifodalangan. [4, 5]

"*Ekkan o'rar*". Ushbu maqolda vaqt leksemasi umuman qo'llanmagan. Biroq ekish va hosilni yig'ib olish orasidagi tabiiy vaqt oralig'i nazarda tutiladi. Demak, mehnat jarayoni vaqtning o'tishini anglatayotgan metonimik vositaga aylangan. [4] Bu kabi maqollar xalqning vaqtni mehnat samaradorligi bilan chambarchas bog'liq holda idrok etishini ko'rsatadi.

Umr orqali vaqtning ifodalanishi. O'zbek maqollarida "umr" tushunchasi ko'pincha vaqtning metonimik ifodachisi vazifasini bajaradi. Chunki umr inson yashayotgan vaqt oralig'ini anglatadi. Masalan, "*Umr oqar suv*". Mazkur maqolda umr vaqtning o'rnida qo'llangan. Suvning uzluksiz oqishi inson umrining ortga qaytmasligini ifodalaydi. Aslida gap vaqt haqida ketayotgan bo'lsa-da, u umr orqali ifodalangan. [5, 6] Mazkur maqol xalq tafakkurida vaqt va umr tushunchalari deyarli ajralmas konseptlar ekanligini ko'rsatadi.

Yosh davrlari orqali vaqtning ifodalanishi. Inson hayotining bosqichlari ham vaqt semasining metonimik ifodasiga xizmat qiladi. Masalan, "*Yoshlikda o'rgangan ilm toshga o'yilgan naqsh kabidir*". Bu maqolda yoshlik inson umrining muayyan davri bo'lsa-da, u vaqtning ma'lum bir bosqichini anglatadi. Demak, yosh davri vaqtning metonimik ko'rinishiga aylangan. [4, 6]

Date: 29th September-2026

“Qarilik donolik keltirar”. Mazkur maqolda qarilik biologik holat emas, balki uzoq vaqt davomida orttirilgan hayotiy tajribaning ramzi sifatida qo‘llangan. Bu yerda vaqt tajriba bilan bog‘lanib, metonimik ma‘no hosil qilgan. [6]

Fasllar orqali vaqtning ifodalanishi. Fasllar nomlari ko‘pincha nafaqat tabiat hodisasini, balki ma‘lum mehnat davrini ham bildiradi. Masalan, *“Bahor mehnati – kuz rohat”*. Bu maqolda bahor ekin ekish davri, kuz esa hosil yig‘ish davri sifatida qo‘llanmoqda. Fasllar vaqtning o‘rnini egallab, mehnat bosqichlarini anglatmoqda. [4, 5]

“Qishni o‘ylagan yozda tayyorlanadi”. Mazkur maqolda yoz va qish fasllari real vaqtni bildirish bilan birga insonning kelajakni rejalashtirish zaruratini ham ifodalaydi. Fasllar vaqtning metonimik belgilariga aylangan. [4]

Sabab-oqibat munosabati orqali vaqtning ifodalanishi. Ba‘zi maqollarda vaqt natija orqali anglashiladi. Masalan, *“Sabrning tagi sariq oltin”*. Mazkur maqolda vaqt so‘zi qatnashmagan bo‘lsa-da, sabr tushunchasi uzoq vaqt davomida bardosh ko‘rsatishni anglatadi. Natijada vaqt semasi sabab–oqibat munosabati asosida yuzaga chiqadi. [5, 6]

“Shoshgan qiz erga yolchimas”. Bu maqolda ham vaqt to‘g‘ridan-to‘g‘ri ifodalanmagan. Biroq shoshilish va oqibat o‘rtasidagi bog‘liqlik vaqtni to‘g‘ri taqsimlash zarurligini anglatadi. [4, 6]

Metaforik va metonimik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek xalq maqollarida vaqt semasi ko‘p qatlamli semantik tuzilishga ega. Uning o‘z ma‘nodagi qo‘llanishi real vaqt munosabatlarini ifodalasa, ko‘chma ma‘nodagi qo‘llanishlari xalqning hayotiy tajribasi, milliy mentaliteti va madaniy qadriyatlarini aks ettiradi. Aynan shu jihat temporal semantikaning paremiologik tizimdagi alohida o‘rnini belgilaydi hamda vaqt konseptining lingvokulturologik mohiyatini yoritishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. [3, 5, 6, 7]

XULOSA

Mazkur maqolada o‘zbek xalq maqollarida vaqt semasining o‘z va ko‘chma ma‘noda ifodalanish xususiyatlari lingvosemantik, lingvokulturologik hamda lingvokognitiv yondashuvlar asosida tahlil qilindi. Tadqiqot davomida maqollarning xalq tafakkuri mahsuli sifatidagi o‘rni, ularning milliy madaniyat, tarixiy tajriba va ijtimoiy qadriyatlarni ifodalovchi muhim paremiologik birlik ekani yana bir bor o‘z tasdig‘ini topdi. Maqollar xalqning ko‘p asrlik hayotiy kuzatuvlari natijasida shakllangan umumlashgan hukmlar bo‘lib, ularda vaqt konsepti inson hayotini tartibga soluvchi muhim kategoriyalardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. [1, 2, 4]

Maqollarda vaqt semasi ikki asosiy ko‘rinishda – denotativ va konnotativ ma‘nolarda ifodalanadi. Vaqtning denotativ ma‘noda qo‘llanishida kun, tun, oy, yil, bahor, yoz, kuz, qish, erta, kech, yoshlik, qarilik, umr kabi temporal birliklar real vaqtni ifodalash vazifasini bajaradi. Ushbu birliklar tabiat hodisalari, mehnat jarayonlari hamda inson umrining bosqichlarini ifodalash orqali xalqning vaqt haqidagi empirik bilimlarini aks ettiradi. [3, 5, 6]

Lingvokognitiv nuqtayi nazardan qaralganda, maqollarda ifodalangan vaqt konsepti insonning olam haqidagi konseptual bilimlarini aks ettiruvchi murakkab mental model

